

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Х.А.Абдурасулов	
Экономическая история Туркестана в "Большой игре" Питера Хопкирка	338
Sh.S.Shodiyeva	
Afg'oniston matbuotining Buxoro amirligi hududiga tarqalishi tarixiga doir.....	343
Sh.M.Abdusatorov	
Gastroturizm sohasini rivojlantirishning ba'zi nazariy masalalari.....	348
O.B.Nizomiddinov	
XX asrning 20-yillarida Farg'ona viloyatida ta'lim tizimi (Farg'ona viloyat davlat arxividagi hujjatlar misolida)	353
G'.A.Raxmonov	
Farg'ona vodiysida suv xavfsizligi borasidagi yondashuvlar	358
M.Y.Umarova	
Temuriy Malika Gavharshodbegim tug'ilgan oila va uning Amir Temur davridagi hayoti	361
S.B.Yuldashev	
The Faragina – a regular military structure in the Abbasid's army	366
X.X.Mamajonov	
Turk tarixshunosligida Amir Temur tarixining o'rganilishi va rivojlanish bosqichlari.....	373

ADABIYOTSHUNOSLIK

D.Sh.Kodirova	
O'zbek tili konchilik terminlarining terminografiya talablari asosida terminologik lug'atlarga kiritilishi	377
N.T.Zaylobova	
Muloqot xulqining oliy ko'rinishi	384
D.O.Xamidova	
Luqmon Bo'rixonning "jaziramadagi odamlar" romanida ruhiyat	389
A.N.Nasirov	
Xarakter evolyutsiyasining ruhiy-psixologik asosi	396

TILSHUNOSLIK

Ф.Ш.Алимов, Р.А.Фахрутдинова	
Лингвистические факторы формирования письменной речи в условиях цифровизации.....	402
Талантбек кызы Альбина, К.С.Шакиров, Э.И.Ибрагимова	
Формирование информационно-коммуникационные готовности у педагогов дошкольного образования в условиях непрерывного профессионального образования	408
O.Q.Sobirov, Sh.I.Shokirov	
Ingliz tilida qurilish terminlarini semantik xususiyatlari.....	417
D.A.Ganiyeva	
To'liqsiz va bog'lama fe'llarda sinkretizm va polifunksionallik.....	422
A.M.Mamarasulov	
Leksik sistemaga onomasiologik yondashuv.....	426
N.Xamidov	
Turli tizimli tillardagi antroponimlarda erkalash-kichraytirish ma'nolarining ifodalanishi	432
С.Э.Саидова	
Мулоҳизаҳо оиди лингвистикаи ареалӣ дар мисоли шеваҳои аҳолии сурхондарёи шарқӣ.....	437
Г.М.Мансурова	
Проблемы понимания на слух у студентов технических вузов	441
Ф.А.Темирова	
Методологический анализ подходов к составлению идиоматического словаря на примере HSG: сравнение, особенности и рекомендации	445
Ш.М.Султонова, Г.Ф.Нишонова	
Теоретические предпосылки изучения антропонимов в переводческом аспекте.....	449

SHARQIY SURXONDARYODA AREAL LINGVISTIKANING TADQIQ OBYEKTIGA DOIR
MULOHAZALARМУЛОҲИЗАҲО ОИДИ ЛИНГВИСТИКАИ АРЕАЛИ ДАР МИСОЛИ ШЕВАҲОИ
АҲОЛИИ СУРХОНДАРЁИ ШАРҚИСООБРАЖЕНИЯ ОБ АРЕАЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ НА ПРИМЕРЕ ДИАЛЕКТОВ
НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ СУРХАНДАРЬИCONSIDERATIONS ON AREAL LINGUISTICS IN THE EXAMPLE OF THE DIALECTS
OF THE POPULATION OF EASTERN SURKHANDARYASaidova Sayyora Eshonqulovna¹¹Муаллимаи кафедраи филологияи тоҷик ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии
Тирмиз**Аннотатсия**

Дар мақолаи мазкур забон натавон чун воситаи ифодаи фикр, балки мавқеъ ва рушди он дар ҷамаа, ки аз масоили мубрами забоншиносии иҷтимоӣ, баррасӣ гардидааст. Муҳаққиқ кӯшидааст, ки дар асоси назарияҳои лингвистикаи ареалӣ шеваҳои аҳолии тоҷикон ва ўзбеконе, ки дар Сурхондарёи шарқӣ зиндагӣ мекунанд, ба таъри муқоиса омӯхтаву таҳқиқ намояд. Лексикаи ареалии ҳар ду халқ: тоҷикону ўзбекон ба таъри муқоиса омӯхта шуда, қисмати аз таркиби луғавии тоҷикони Сурхондарёи шарқиро калимаҳои туркӣ-ўзбекӣ ташкил намояд, дар таркиби лексикии ўзбекони ин маҳалҳо вожаҳои тоҷикӣ – форсии зиёде мавриди ишғол қарор ёфтаниш муайян гардидааст.

Annotatsiya

Ushbu maqolada til nafaqat fikrni ifodalash vositasi sifatida, balki tilning jamiyatdagi mavqei, sotsiolingvistik nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan. Tadqiqotchi areal tilshunoslik nazariyalariga asoslanib, Surxondaryoning sharqiy qismida yashovchi tojiklar va o'zbeklar aholisining qiyosiy tarzda o'rganilgan. Tadqiqot davomida tojiklarning ham, o'zbeklarning ham ijtimoiy leksikalari qiyosiy tavsiflangan. Maqolada ko'rinadiki, Sharqiy Surxondaryo tojiklari qo'llagan ayrim ijtimoiy leksikalar turkiy-o'zbekcha so'zlardir. Bu hududlarda o'zbeklar qo'llagan so'zlarning bir qismida tojikcha-forscha so'zlar ham oz emas.

Аннотация

В данной статье рассматривается язык не только как средство выражения мысли, но и положение языка в сообществе, с социолингвистической точки зрения. Исследователь на основе ареальных лингвистических теорий сравнительно изучил население таджиков и узбеков, проживающих в восточной части Сурхандарьинской региона. В ходе исследования сравнительно охарактеризована социальная лексика как таджиков, так и узбеков. Как видно из статьи, часть социальной лексики, используемой таджиками восточного Сурхандарьина, это тюрко-узбекские слова. Часть слов, используемых узбеками в этих регионах, являются таджикско-персидскими словами.

Abstract

This article examines language not only as a means of expressing thought, but also the position of language in the community, from a sociolinguistic point of view. The researcher, based on real linguistic theories, comparatively studied the population of Tajiks and Uzbeks living in the eastern part of the Surkhandarya region. The study comparatively characterizes the social vocabulary of both Tajiks and Uzbeks. As can be seen from the article, part of the social vocabulary used by the Tajiks of Eastern Surkhandarya is Turkic-Uzbek words. Some of the words used by Uzbeks in these regions are Tajik-Persian words.

Kalit so'zlar: Til, jamiyat, sotsiolingvistika, tilshunoslik, areologiya, areal tilshunoslik, hududiy geografiya.

Kalit so'zlar: til, jamiyat, tilshunoslik, sotsiolingvistika, areologiya, areologik tilshunoslik, areal geografiya.

Вожакалидҳо: забон, ҷамъият, социолингвистика, лингвистика, ареология, лингвистикаи ареалӣ, географияи ареалҳо.

Ключевые слова: Язык, общество, социолингвистика, языковедение, ареология, ареологическое языковедение, ареальная география.

Key words: Language, society, sociolinguistics, linguistics, areology, areal linguistics, areal geography.

САРСУХАН

Яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи “Лингвистикаи ареалӣ – ин ҷамъоварии диалектизмҳо ва дар харита ҷойгир (инъикос) намудани онҳо мебошад. Дар забоншиносии ҳозира лексикаҳои муайяни маишӣ ҳамчун объекти тадқиқот бештар мавриди истифода

қарор дорад. Ба ин гуна лексикаҳо номи таҷҳизотҳои ошхона, рахти хоб, гигиенӣ, сохтмонӣ, асбобҳои электронӣ ва рӯшноидиҳанда, асбобҳои хочағӣ, гармидиҳӣ, алоқа ва ахборот дохил мегардад”[3,87].

Дар ҷомеаи имрӯзӣ ҳар халқ дар иртибот бо халқҳои дигар зиндагӣ доранд. Ин иртиботро дар ҳаёти маданияву иқтисодӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар таркиби луғавии ҳар забон истифодаи калимаҳои ғайр аз алоқамандии ду ва ё якчанд халқу миллатҳо гувоҳӣ медиҳад. Истифодаи вожаҳои забони тоҷикӣ дар таркиби луғавии дигар забонҳо гувоҳе аз ин алоқамандиҳост. Алалхусус, тоҷикон ва ўзбекон, ки асрҳои зиёде дар як ҳудуд зиндагӣ ва фаъолият доранд, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои туркӣ – ўзбекӣ ва дар таркиби луғавии забони туркӣ – ўзбекӣ калимаҳои хоси тоҷикӣ хусусияти умумиистеъмолий пайдо кардаанд, ки мо инро дар асарҳои намояндагони адабиёти форсу тоҷик ва турку ўзбек метавонем мушоҳида намоем.

Вилояти Сурхондарё ҳам воҳаест, ки қабатҳои лексикӣ зиёд дорад ва ин ҷо кӯшише рафта, ки ҳудудҳои шарқии воҳаи Сурхондарёро аз ҷиҳати “лингвистикаи ареалӣ” баррасӣ гардад. Он лексикаҳои маишӣ, ки аҳолии Сурхондарё истифода мебаранд, аз лексикаи маишӣ ҳудудҳои дигар бо баъзе хусусиятҳои овоии худ як андоза фарқ дорад. Дар баъзе калимаҳо аз қабилӣ **намакдон-туздон, болишт-болиш, тоқӣ-дўппӣ, гупича-нимча, кўлова-бешбармоқ** таъсири забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ ба мушоҳида расад, дар баъзе калимаҳо **чолоб-чалоп, қалама-қатлама** тағйиротҳои савтӣ рух додаанд.

МЕТОДҲО ВА ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои умумихалқӣ, диалектҳо, ягонагиҳои лексикӣ семантикӣ маҷмаи махсус доранд. Ин ду қабати лексикӣ, яъне калимаҳои умумихалқӣ ва шевагӣ доимо бо ҳам дар алоқаанд, ҳамдигарро пурра мекунад, барои бой гардидан ва пешрафти таркиби луғавӣ мусоидат мекунад. “Агар дақиқан назар афканем, ягонагии лексемаҳои, ки ба забони адабӣ дахл доранд, ҳам барои тараққиёти забони адабӣ ва ҳам барои пешрафти фанни забоншиносӣ аҳамияти калон дорад”[5, 14-15]. Гарчанде ки дар забоншиносии ўзбек калимаҳои соҳавӣ бисёр омӯхта шуда бошад ҳам, калимаҳои шевагии соҳаи рӯзгордории ноҳияҳои Сариосиё ва Узунӣ вилояти Сурхондарё мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст, зеро дар шеваи ин ҳудудҳо калимаҳои, ки дар соҳаи хочагии кишлоқ ҳам дар забони ўзбекӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ истифода мешаванд, ниҳоят зиёданд. Масалан, **сўзан-игна, тавар-болта, бел-бел, белча-белча, кетмон-кедман, кетманча, каландча-кетмонча, қайчӣ-дукорда, бигиз-дирафш, қайроқ-чархсанг, урчуқ-чарх, уймоқ-ангуштпона, ўроқ-дост** ва ғайраҳо.

Яке аз самтҳои тадқиқотҳои лингвистикаи ареалӣ бар он равона гардида, ки калимаҳои муайяне, ки дар ҳар ҳудуд дар ҳар намуд мавриди истифода қарор гирифтааст, аниқ намояд. Зимни таҳқиқи масъалаҳои мазкур методҳои сотсиоллингвистӣ ва лингвистикаи арелӣ дар алоқамандӣ бо масъалаҳои этнографию таърихиву иҷтимоиёт бо усули қиёс мавриди таҳқиқ қарор ёфтааст.

МУҲОКИМА ВА НАТИҶАҲО

Лексикаи маишӣ: Дар лаҳҷаҳои тоҷикони Сариосиё ва Узун калимаҳои мавриди истифодаанд, ки он вожаҳо дар таркиби луғавии ўзбекони ҳамин маҳалҳо ҳам воমেҳуранд. Як қисми ин қабил калимаҳоро номи асбобҳои рӯзгор ташкил менамояд. Асбобҳои рӯзгор гарчанде бо номҳои гуногун ифода ёбад ҳам, аз ҷиҳати лексикӣ-семантикӣ як маъноро ифода мекунад. Масалан, **лаълича-тарелка, лаълӣ-лаган, сурфа-супра, ухлоқча-чува** ва ҳоказо. **Ўхлоқ, кафқир** (дар ноҳияи Сариосиё дар шакли қирғич), нонпар (дар шеваи Дашнабод дар шакли чекич) воমেҳуранд. Истифодаи вожаи **хиг** (аз пўсти буз тайёр карда мешавад ва барои аз зардоб ҷудо кардани чурғот истифода мегардад) танҳо хоси ҳамин маҳал аст.

Вожаҳои ифодакунандаи сарулибос: Сарулибос барои инсон зарурати ҳаётист. Ҳар халқ урфу одат ва либосҳои хоси миллӣ дорад. Аз ин рӯ, ҳар як халқро аз халқҳои дигар бо сарулибоси миллӣ фарқ мекуздоранд. Албатта, ин фарқиятҳо ва ин либосҳо ба урфу одат, муносибат ба дин, иқлими ҳамон мавзеъ низ саҳт марбут аст. Ҳар либос нишонаҳои махсусро дорост ва мавсими муайяни ба бар кардан дорад. Барои тоҷикону ўзбекони ноҳияҳои Сариосиё ва Узун як қатор либосҳои ҳастанд, ки як хел номбар карда мешавад.

TILSHUNOSLIK

Бояд қайд кард,ки дар нутқи шевагии тоҷикону ўзбекини ин ҳудуд аксари калимаҳое, ки ба сарулибос тааллуқдоранд, аз замонҳои қадим то имрӯз бо ҳамон номи қадимаи худ бетағйир дар истифодаанд. Масалан: **Рўмол**, **рўймол**, **лачак**, **сарандоз**, **каллапечак** ва ҳоказо. **Рўмол** - либосест, ки занон ба сар мебандад. Ин калимаи форсӣ-тоҷикӣ буда, аз ҷузъҳои **рў** (**юз**) ва **молидан** (**артмоқ**) ташкил ёфтааст. **Гупича** - либосест, ки астару абра дорад, пешкушода, тугмаҳо дорад ва онро аз болои курта мепошанд. Ин либос ҳам барои мардон ва ҳам барои занон, кӯдакон тайёр карда мешавад. Яъне гупичаҳои занона, мардона, кӯдакона. **Лачак** – либосе, ки занону духтарон ба сар мебандад. Бино ба маълумотҳои “Бурҳони қотеъ” лачакҳои қадима бо дурру гавҳар оро дода мешудааст. Муҳаққиқон этимологияву сарчашмаи ин калимаро аз решаи калимаи “луч”-и тоҷикӣ доништаанд. **Хафабанд** – зеби гардани занҳо мебошад. Онро марҷону марворидҳо зеб мебахшанд ва хафабанд намудҳои зиёде дорад. Калимаи хафабанд дар лаҳҷаи ўзбекини ноҳияҳои Сариосиё ва Узун дар шакли **бўйинтумор** ҳам воҷеҳурд. Лекин дар ин мавзӯ шакли тоҷикии он –“хафабанд” серистеъмол аст.

Номи асбобҳои меҳнат: Дар ҳудудҳои омӯзиши тоҷикону ўзбекини маҳалҳо асбобҳои меҳнатро ҳам бо номҳои яхела мавриди истифода қарор додаанд. Масалан: **Дост** – асбобест, ки бо он беда, гандум ва ҷавро дарав карда мешавад. **Бел** – асбобест, ки бо воситаи он заминро нарм мекунад, рўйгардон мекунад. Номи ин асбоб дар ноҳияи Сариосиё дар шакли белча низ серистеъмол аст. Дар баъзе ҳудудҳои ноҳияи Сариосиё дар шакли **“куракча”** низ мавриди истифода аст. **Каланд** –асбоби кишоварзист, ки барои нарм кардани замин, лой хобонидан ва дигар корҳои деҳқонӣ истифода мешавад. Намуди хурдтари ин асбобро дар Сурхондарёи шарқӣ дар шакли **“каландча, ё ин ки теша”** истифода мебаранд. Акси тоҷикони ноҳияҳои Сариосиё ва Узун вилояти Сурхондарё ба ҷои **каланд** калимаи ўзбекии **кетмон**-ро истифода мекунад. **Шоха** – одатан асбобест, ки панҷ дандона ва дастаи дарози ҷўбин дорад. Бо воситаи он беда, коҳ, алафро меғундоранд, ё ба ягон тараф тела медиҳанд. Ин асбоб дар забони адабии ўзбекӣ дар шакли **“паншаха”** ном бурда мешавад. Дар ҳудудҳои маҳалҳои омӯзиш қарор додем, **шоха** бо номи **сешоха** низ истифода мешавад. Аз ин ном тоҷикону ўзбекини ноҳияҳои Сариосиё ва Узун баробар истифода мебаранд.

Номи асбобҳои, ки дўзандагӣ: сўзан, сўзанак, қайчӣ, ангуштпона (ангушпона), бигиз, метирка, андоза, ҷуволдўз (тевана) ва ғ. Номи асбобҳои мазкур барои тоҷикону ўзбекини ноҳияҳои Сариосиё ва Узун вилояти Сурхондарё натавон фаҳмост, балки дар ин ду забону шеваҳои ҳудуди омӯзиш серистеъмол аст. Масалан, калимаи **қайчӣ**, ки аслан калимаи туркӣ-ўзбекӣ ва дар соҳаи дўзандагӣ фаровон истифода мешавад, тоҷикони ноҳияҳои Сариосиё ва Узун ба ҷои калимаи **дуркордаи** тоҷикӣ ҳамеша истифода мебаранд. Акси тоҷикони ноҳияҳои Сариосиё ва Узун калимаи **ангуштпона**ро дар шакли **ўймоқ** ва баръакс ўзбекини ин ҳудуд дар шакли **“ангиштвона”** истифода мебаранд. Ин далели он аст, ки қаробату ҳамзистии тоҷикон ва ўзбекини ин маҳалҳо боиси истифодаи вожаҳои забони ҳамдигар гардидааст.

ХУЛОСА

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, омӯзиши лингвистикаи географӣ барои пешрафти илми забоншиносӣ аҳамияти махсус дорад. Лингвистикаи ареалӣ барои ба таври қиёсӣ омӯхтани шеваҳо ва дар харитаи лингвистӣ инъикос намудани лексемаҳои нақши муҳим мебошад. Ин ҷо калимаҳои шевагӣ, ки дар нутқи даҳонии ўзбекон ва тоҷикон, ки дар Сурхондарёи шарқӣ зиндагӣ мекунад ба таври муқоиса омӯхтем ва ба таври хулоса метавон гуфт, ки дар шеваҳои тоҷикон ва ўзбекини ин ҳудуд калимаҳои зиёде серистеъмоле ҳастанд, ки ҳам тоҷикон ва ҳам ўзбекон бо як ном марисди истифода қарор додаанд.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ареально исследования в языкознании и этнографии :Тезиси .-Уфа,1985.-202 с.
2. Абдурахмонов Д.Тошкент области шеваларининг ўрганилиши //Ўзбек тили ва адабиёти .-1981.-6-сон.-Б.18-24.
3. Асамиддинова М.Кийим -кечак номлари.-Т:Фан,1981.-115 с.
4. Аҳмедов А. Жўш шевасининг баъзи бир морфологик ва лексик хусусиятлари.-Самарқанд,1963
5. Алиев А. Диалектал сўзлар тарихидан // Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари.-Т.,1987.-14-15 б.
- 6.Баскаков Н.А.Тюрские языки народов Средней Азии и Казахстана. Народ мира.Т.1.-М.,1962

7. Журахонова С.А. Урф-одат ифодаловчи лексемаларда табу ва эвфимизмлар, Скайнефитик Журнал Импакт Фактор.2022,В:790.
8. Касаткин Л. Л. Большая Российская энциклопедия. Москва. 2022 .
9. Сафаров О. “Болаларни эркаловчи халқ кўшиқлари”. Тошкент-Фан,1982.-В.31
10. Термины и понятия лингвистики .Общее языкознание. Социолингвистика. Словарь-справочник.
11. Файзиева Х. Ўзбек тили Бойсун – Шўрчи гуруҳ шеваларининг луғат хусусиятлари: Тирмиз. 2023
12. Шарафутдинова Н. С. “Лингвистическая типология и языковые ареал”: учебное пособие -Ульяновск: УпГТУ 2011-159 с